

JOHANNA EN MARGARETHA

Thera Coppens bij Meulenhoff:

Marie Cornélie

Hortense

Dageraad van Oranje-Nassau

Sophie in Weimar

Suzanne en Edouard Manet

Jobanna en Margaretha

www.theracoppens.nl

www.meulenhoff.nl

THERA COPPENS

JOHANNA
EN
MARGARETHA

Gravinnen van Vlaanderen en prinsessen van Constantinopel

MEULENHOF

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

De auteur ontving voor het schrijven van dit boek een projectsubsidie en een reisbeurs van het Nederlands Letterenfonds.

Met dank aan alle medewerkers van universiteiten, bibliotheken, musea, archieven in binnen- en buitenland, die in de noten van elk hoofdstuk per pagina worden genoemd.

Speciale dank voor de mensen die me onvermoeibaar hielpen bij locatiebezoeken, research en vertalingen uit het Diets en het Oudfrans:
Annet Abendanon (Israël), Hester Albach, Claire Dejaeger (Leuven), Mirelle Franssen (Zeeuws-Vlaanderen), Odette Franssen, Monique Heddebaut (Flinès), Mireille Koens, Pieter Leupen (Antwerpen), Janet F. van der Meulen (Amsterdam), Aurélie Stuckens (Namen) en Ed van der Vlist (Den Haag).

Stimulans, geduld, adviezen en liefde kreeg ik in overvloed van Wim Hazeu.

Voor uitgebreide stambomen zie: www.theracoppens.nl

ISBN 978-90-290-9133-6

ISBN 978-94-023-1395-6 (e-book)

NUR 680

Omslagontwerp: Mijke Wondergem

Omslagbeeld: Johanna en Margaretha van Vlaanderen en Henegouwen,
geportretteerd door Alexis Du Rietz. Foto's © Frédéric Legoy – Musée de
l'Hospice Comtesse/Ville de Lille

Auteursfoto: Martijn de Vries

Zetwerk: Steven Boland

© 2019 Thera Coppens en Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

1	Kruisvaartgelofte in Brugge	7
2	Keizer en keizerin van Constantinopel	27
3	Twee wezen in Parijs	45
4	De Vlaamse bruid	59
5	In handen van Bouchard	79
6	De slag bij Bouvines	95
7	De paus biedt geen hulp	113
8	Herenigd in Gent	127
9	De valse Boudewijn	143
10	Jonge weduwen	161
11	De Franse huwelijkspolitiek	179
12	Johanna en de Oom van Europa	203
13	De verlokkingen van het oosten	225
14	Het fatale toernooi	249
15	De zeeslag bij Westkapelle	265
16	La Noire	279
17	Dood en verzoening	295
18	Margaretha's Hollandse schoondochter	315
19	De heilige Lodewijk en de laatste kruistocht	335
20	Graftombe in de abdij	351

Nawoord	359
Noten	365
Literatuur	390
Stambomen	392
Register	395

1

Kruisvaartgelofte in Brugge

Op Aswoensdag van het jaar 1200 daalde er een berouwvolle stilte over Brugge, waar uitgeputte carnavalsvierders na dagen van drinken, trommelen en dansen hun maskers hadden afgelegd. Ze lagen hun roes uit te slapen en er brak een veertig dagen durende vastentijd aan. Diezelfde dag begeleidde Maria van Champagne haar man Boudewijn IX graaf van Vlaanderen en Henegouwen van de grafelijke residentie op de Burg naar de aangrenzende hofkerk, gewijd aan Sint-Donaas. Vervuld van de plechtige betekenis van het moment liepen ze tot bij de plek waar in 1127 het grafelijk bloed van Karel de Goede vloeide toen hij door samenzweerders was vermoord.¹

Het uitstrooien van de as over de hoofden van zondaars was dat jaar niet het hoogtepunt van de heilige mis. De woorden ‘Van stof zijt gij gemaakt en tot stof zult gij wederkeren’ gingen aan Maria voorbij. Pas toen de geestelijke de graaf en gravin voor het altaar nodigde voor het uitspreken van de kruisvaartgelofte werd ze zich angstig bewust van elk woord en gebaar. Ze knielde met haar man neer en ze vouwden hun koude handen.

Het grafelijk paar was een jaar eerder teruggekeerd van een feestelijk toernooi bij kasteel Écry in Champagne, georganiseerd door

Maria's jongere broer Thibaud III. Met de ridders en edelvrouwen met hun kleurige opschik, de rijk opgetuigde paarden en banieren, vormde de sobere gestalte van prediker Foulques in zijn grauwe habijt een alarmerend contrast. In 1199 had paus Innocentius III een van zijn kardinalen op een muilezel over de Alpen gestuurd om deze invloedrijke prediker in Neuilly-sur-Marne te bezoeken. Hij moest de ridders van de christelijke landen aansporen om een nieuwe kruistocht te ondernemen. De heidenen rukten op en bezetten steeds meer gebieden rondom de heilige stad Jeruzalem, waar de bedreigde christenen dringend om hulp van Rome vroegen.

De gehoorzame Foulques, die in heel Frankrijk als een heilige werd beschouwd, begaf zich in de lente blootsvoets naar het toernooiveld in Champagne waar hij de machtigste ridders bijeen vond. De charismatische persoonlijkheid vervulde zijn taak met zo veel vuur en verbeeldingskracht, dat hij de ridders in staat van opperste strijd lust bracht. Hij weidde uit over de erbarmelijke situatie in *Outremer*, de landen overzee, waar de ongelovigen Christus' graf en de heilige plaatsen bezoedelden.

De pas tweeëntwintigjarige Thibaud III was de eerste die het zwaard trok en zwoer dat hij met zijn ridders de kruistocht zou ondernemen. Zijn eigen vader Hendrik I, die de bijnaam 'Le Libéral' droeg, had tot tweemaal toe het kruis opgenomen – in 1146 en in 1176 – en keerde als door een godswonder telkens levend uit het oosten terug. Tussen de kruistochten door verwekte hij bij zijn vrouw, prinses Marie, dochter van de koning van Frankrijk Lodewijk VII en de fameuze Eleonora van Aquitanië, vier opvallend mooie kinderen, onder wie Maria en Thibaud III.

Na zijn strijd lustige reactie kreeg Thibaud III bijval van zijn zwager Boudewijn IX en diens jongere broer Hendrik. Daarna volgden veel hoge gasten uit Vlaanderen, Henegouwen, Engeland, Duitsland en Frankrijk zijn voorbeeld. Ze bruisten van vechtlust en overtroefden elkaar met de belofte de heilige plaatsen voorgoed te zuiveren van de muzelmannen en hun expansiedrang te stoppen. Toen het besluit was gevallen dat Boudewijn zijn zwager zou volgen, verklaarde zijn echtgenote Maria dat ze, zoals de meeste andere adellijke vrouwen, met haar man mee zou gaan. Hoe ver het was naar Outremer en hoe lang het zou duren voor ze konden terugke-

ren, was onduidelijk, maar ze moest het vrome avontuur met hem delen. Wat haar besluit moeilijk maakte, was de kleine Johanna, hun enig kind.

Sinds Maria op twaalfjarige leeftijd in januari 1186 met de veertienjarige Boudewijn te Valencijn in het huwelijk was getreden, hadden ze lang moeten wachten voor er een gezond kind ter wereld kwam. Johanna werd eind 1199 geboren en bleef voorlopig de enige telg op wie het adellijk huis zijn hoop kon vestigen.² Haar ouders waren uit dynastieke belangen getrouwd, maar het werd een liefdevol huwelijk. Hun wederzijdse trouw verbaasde en vertederde hun onderdanen. De jonge graaf voerde een wijs bewind over de rijke en uitgestrekte erflanden en de gracieuze gravin Maria maakte zich geliefd door het uitdelen van aalmoezen. Beiden hielden van literatuur en de rondtrekkende provençaalse troubadours konden altijd rekenen op een warm onthaal in hun kastelen.

Boudewijn was van nature vroom, maar ook driest en belust op krijgsroem en fortuin. Het waren mannelijke eigenschappen die hun voorbeeld vonden in de literatuur van zijn tijd. Hij luisterde geboeid naar minnezangers met hun avonturen van de Ridder van de Ronde Tafel, vol hartstocht, wreedheid, toverij en moed. De beroemdste schrijver van ridderromans, Chrétien de Troyes, verkeerde lange tijd aan het hof van Maria's moeder Marie de France en hij schreef in haar opdracht het vrijmoedige *Lancelot of de ridder met de kar*, dat de dichter aan de gravin opdroeg.³ Onverschrokken strijders waren Boudewijns helden.

Onder de ridders die zich bij de kruisvaarders aansloten, bevond zich Godfried van Villehardouin, een militair die zijn diplomatieke gaven paarde aan literaire talenten. Hij had al eerder aan een kruistocht deelgenomen en zou een verslag schrijven van de komende Vierde Kruistocht, dat onder de kronieken van zijn tijd uitblinkt in historische betrouwbaarheid, al liet hij de gruwelijkste details en fouten vaak onvermeld.⁴ Hij begint zijn relaas met een opsomming van edele ridders die hun veilige bestaan en hun kapitaal opofferden om aan een lange, gevaarlijke tocht deel te nemen.

Villehardouin schreef hoe de jonge graaf Lodewijk van Blois, die een neef was van de Franse en de Engelse koningen, zich bij hen aansloot. Dat werkte aanstekelijk. Nu volgde ook Simon van Mont-

fort en andere leden van de Franse adel. Zelfs de bisschop van Soissons besloot zijn mijter te verruilen voor de krijgshelm en op reis te gaan naar het Heilige Land.

Onder de namen van ridders ontbraken dit keer de Hollandse en Gelderse graven die over de uitgestrekte gebieden aan de overzijde van de Schelde het bewind voerden. De bisschop van Utrecht werd geteisterd door financiële problemen en de graaf van Gelre, die na deelname aan de mislukte Derde Kruistocht als een van de weinigen terugkeerde in zijn graafschap, moest de oproep van de paus dit keer negeren om meester te blijven over zijn eigen bedreigde gebied.

Graaf van Holland en Zeeland, Dirk VII, was zo hevig in een familieconflict verwickeld, dat hij huis en haard niet in de steek kon laten.⁵ Zijn jongere broer Willem, die vanwege zijn weelderige baardgroei de bijnaam De Harige droeg, had met hun vader Floris III ook deelgenomen aan die rampzalige Derde Kruistocht, waarbij de oude graaf onderweg aan dysenterie was bezweken. Bij terugkeer bleek de harige kruisridder zo populair onder Hollanders en Friezen, dat hij een bedreiging vormde voor de positie van zijn broer. Dirk VII had zelfs zijn vrouw Aleid met een leger op hem afgestuurd, waarbij ze haar zwager en zijn aanhangers bij Alkmaar een nederlaag toebreacht.

Willem koesterde een diepe wrok jegens het paar, maar hij wachtte zijn kans op verovering van de gravenkroon af. Van een tweede tocht naar het Heilige Land kon onder deze gespannen omstandigheden voor De Harige geen sprake zijn.

Maar Boudewijn en Maria waren wel van plan te gaan. Nadat ze in handen van de bisschop de gelofte hadden afgelegd werd het bloedrode kruis op hun schouder genaaid, zodat iedereen kon zien dat ze voor Christus zouden gaan strijden.

In de maanden die volgden, verliet graaf Boudewijn zijn vrouw en dochtertje herhaaldelijk voor het leiden van vergaderingen. De jammerlijke mislukkingen van de drie vorige kruistochten waren deels te wijten aan de slechte organisatie van de legers. Boudewijn en Thibaud wilden de onderneming nu tot in de finesses voorbereiden en duidelijke onderlinge afspraken maken waaraan alle deelnemers zich onder ede dienden te houden. Villehardouin schrijft in zijn kroniek: 'De baronnen hielden een vergadering in Soissons

om te besluiten in welke richting ze zouden vertrekken. [...] Twee maanden later kwamen ze opnieuw bij elkaar in Compiègne. Alle graven en baronnen die het kruis hadden opgenomen, waren hier tegenwoordig. Ten slotte werden ze het erover eens dat ze de beste gezanten die er te vinden waren, vooruit zouden zenden om de zaken te regelen. Ze kregen volmachten mee om overeenkomsten te sluiten alsof ze hun heer in hoogsteigen persoon waren.’

Thibaud benoemde twee gezanten – een van de twee was Godfried van Villehardouin, die een verslag kon bijhouden. Ook Boudevijn en hun neef Lodewijk van Blois kozen er ieder twee. Het was inmiddels april 1201: ‘En zo gingen de zes gezanten op pad om hun missie te vervullen. Nadat ze de kwestie onderling hadden besproken, waren ze het er roerend over eens dat ze in geen andere haven zo veel schepen zouden kunnen vinden als in Venetië. Daarom bestegen ze hun paarden en reden ze dag na dag verder totdat ze in de eerste week van de vasten hun bestemming bereikten.’

De doge van de republiek Venetië, Enrico Dandolo, ontving hen in het luisterrijke dogepaleis. Hij was een bejaard man en zo goed als blind, maar hij was taai en beschikte over een scherp verstand. De grote waardigheid waarmee hij hun relaas aanhoorde, maakte indruk op de zes gezanten. Ze overhandigden hun brieven waaraan rode lakzegels bungelden en een van hen nam het woord: ‘Wij zijn tot u gekomen in opdracht van de grote heren van Frankrijk, die het kruis hebben opgenomen om wraak te nemen op de wandaden waar onze Heer onder te lijden heeft en om, met Gods wil, Jeruzalem te heroveren. Omdat onze heren maar al te goed weten dat er geen anderen zijn die ons beter kunnen helpen dan jij, smeken zij u, in Gods naam, om medelijden te hebben met de landen overzee [...] en ons hoffelijk te voorzien van een oorlogsvloot met wapens en transportmiddelen.’

‘U vraagt wel erg veel van ons,’ antwoordde de doge op dit vrijmoedige verzoek. ‘Volgens mij hebben uw vorsten wel bijzonder ambitieuze plannen. Over een week krijgt u antwoord van mij.’

Villehardouin en zijn metgezellen trokken zich buigend terug. Een week later liepen ze opnieuw over de marmeren vloer naar de troon, waar het hoofd van de republiek hen nu heel wat minzamer begroette. ‘Heren,’ zei Dandolo, ‘wij gaan u vertellen wat we zul-

len doen, op voorwaarde natuurlijk dat de leden van onze Grote Raad ermee zullen instemmen. Ondertussen moet u er van uw kant samen over beslissen of u onze voorstellen wilt aanvaarden en de onkosten wilt dragen.’

Ze luisterden met stijgende opwindning naar de gulle toezeggingen van de doge: ‘Wij zullen transportschepen bouwen om vijfenveertighonderd paarden en negenduizend begeleiders te vervoeren, en nog andere schepen om vijfenveertigduizend ridders en twintigduizend voetknechten over te zetten. In ons contract nemen we ook voedsel voor al deze ridders en hun paarden op, genoeg voor een reis van negen maanden. Dit is wat wij voor u zullen doen en niets minder, op voorwaarde dat u ons vijf mark per paard en twee mark per man betaalt.’

De zes gezanten, die de consequenties van het aanbod in de verste verte niet konden overzien, waren heel blij met de bereidwilligheid van de doge en het professionele karakter van zijn voorstel. Hier sprak een heerser die wist hoe een grote onderneming moest worden aangepakt, die ervaring had in oorlogvoering overzee en hen zou leiden en steunen. Ze keken bewonderend naar de man met het markante profiel, dat werd geaccentueerd door het dogemutsje met de opwippende punt op het achterhoofd. Zijn schrandere vogelkopje had daardoor een exotisch aspect dat de kruisridders fascineerde. Tijdens hun verblijf in de havenstad hadden ze op de kade gehoord dat deze door het volk gekozen doge elk jaar een ceremonieel huwelijk met de Adriatische Zee sloot. Door vanaf een met linten versierde boot een gouden ring in de azuren golven te werpen, werd de zee zijn bruid en vierde men in de hele republiek uitbundig feest. Ondanks de feeëriek gebruikte waarvan hij het middelpunt vormde, was de doge vooral een koopman wiens bestaan om harde munten draaide. Hij vervolgde: ‘Wij zullen ons bovendien, zoals in de overeenkomst die we u nu voorleggen bepaald wordt, in de tijdsperiode van een jaar vanaf heden tot op de dag waarop de vloot de haven van Venetië zal uitzeilen, geheel in dienst stellen van God en het hele christendom, waar dat ook moge zijn. De totale kosten van al hetgeen we u hebben voorgesteld, bedragen vijftigduizend mark.’

Dit bedrag deed de zes gezanten even duizelen. Ze hadden volmacht gekregen om zaken te doen met de Venetianen, maar hiermee

drukte wel een heel zware verantwoordelijkheid op hun schouders. Dandolo eiste opnieuw hun aandacht: ‘En we doen meer dan dit. Uit liefde voor God zullen wij nog vijftig bewapende galeien aan de vloot toevoegen, op voorwaarde dat zolang onze overeenkomst van kracht is, wij de ene helft en u de andere helft krijgt van alles wat we op land en op zee zullen veroveren.’ Daarop vroeg hij de gezanten over zijn voorstel te beraadslagen, terwijl hij de plannen aan de leden van zijn Grote Raad voorlegde, die over alles in de republiek beslisten.

Het overleg nam enige dagen in beslag, maar uiteindelijk hadden alle wijze mannen hun goedkeuring aan het voorstel gehecht. Villehardouin schreef: ‘Hierna nodigde hij zo’n duizend burgers uit om in de basiliek van San Marco [Sint-Marcus], de mooiste kerk van de hele wereld, een Heilige Mis ter ere van de Heilige Geest bij te wonen en God te smeken om zijn leiding over de onderneming van de gezanten. Alle burgers aanvaardden deze uitnodiging volgaarne.’

De zes gezanten, die met de gelovigen in processie van het Palazzo Ducale naar de aangrenzende basiliek van San Marco op het gelijknamige plein waren getrokken, keken overrompeld naar de schittering van de mozaïeken die de wanden bedekten. In de schemerige koepel lichtten het gelaat van Christus en dat van zijn goddelijke moeder op en achter het hoogaltaar lag onder andere het stoffelijk overschot van de evangelist Marcus, dat de Venetianen uit Alexandrië hadden geroofd.

Toen de gezanten gevraagd werd de aanwezige gelovigen uit te leggen waarvoor ze gekomen waren, verhief Villehardouin zich. Het werd muisstil en hij begon te spreken over de ridders die in het westen met het zwaard in de hand klaarstonden om de heilige plaatsen waar Gods zoon op aarde had geleefd te bevrijden van de muzelmannen: ‘Wij zijn tot u gezonden omdat we weten dat geen enkel ander volk over zo’n zeemacht beschikt als gij. Onze vorsten hebben ons opgedragen aan uw voeten neer te knielen en niet overeind te komen voordat ook gij overweldigd wordt door medelijden met het Heilig Land overzee.’

De zes mannen vouwden de handen, vielen met tranen in de ogen op de knieën en wachtten af. De doge was de eerste die ook in tranen uitbarstte, gevolgd door de leden van de Grote Raad en

het gehele volk. Ze hieven hun handen ten hemel en riepen: ‘Wij volgen u! Wij volgen u!’ Villehardouin voegt eraan toe dat er zo’n hels kabaal losbarstte, dat het leek alsof de hele wereld eronder zou bezwijken.

Toen ze het eens waren geworden, werd afgesproken dat alle legers van de kruisridders zich het volgend jaar op de feestdag van de Heilige Johannes de Doper in Venetië zouden verzamelen. Hier moest de nieuwe vloot volgens afspraak aan de kade gereedliggen. De gezanten deelden de doge in strikt vertrouwen hun geheime aanvalsplannen mee: ze zouden naar Caïro in Egypte varen om van daaruit de muzelmannen in het Heilige Land te vermorzelen. De doge liet opnieuw zijn tranen de vrije loop, knielde neer en zwoer op de Bijbel dat hij al hun afspraken na zou komen. Vervolgens vroeg hij hun een voorschot van vijfduizend zilvermark voor de bouw en uitrusting van de oorlogsvloot.

De gezanten keken elkaar aan; ze moesten daarvoor een lening afsluiten bij de Venetiaanse banken, want zo veel geld hadden ze niet op zak. Toen deze zaken waren afgehandeld, keerden ze voldaan over het welslagen van hun missie via Lombardije terug naar Frankrijk.

Villehardouin kon haast niet wachten om Thibaud over al zijn belevenissen te vertellen, maar toen hij in mei het hof van zijn heer in Troyes bereikte, heerste er niets dan droefenis. De jonge ridder lag doodsbleek op bed, het lange haar vochtig van de koorts uitgespreid op het kussen. Hij luisterde met een flauwe glimlach op zijn lippen naar het verslag van zijn gezanten en verloor het bewustzijn. De artsen konden niets meer voor hem doen. Omringd door priesters, familieleden en vrienden overleed Thibaud III. Hij werd in grote luister bij zijn vader begraven in de Saint-Etienne te Troyes en liet een zwangere vrouw en een dochttertje achter. Kort na zijn dood op 30 mei 1201 bracht zijn gemalin Blanche van Navarra een zoon ter wereld, die zijn vader als Thibaud IV opvolgde en de bijnaam ‘de Postume’ kreeg. Hij zou een groot dichter worden.

Maria van Champagne treurde diep over de dood van haar jongere broer en ook Boudewijn, die in Thibaud een sterke man naast zich verloor, verkeerde wekenlang in verwarring en rouw. De voor-

bereidingen voor de Vierde Kruistocht gingen echter door.

Tijdens een bijeenkomst in de boomgaard van Soissons werd als plaatsvervanger van de overledene markies Bonifatius van Montferrat gekozen, volgens Villehardouin 'een sluw en capabel man'. Foulques van Neuilly keek met twee cisterciënzer monniken goedkeurend toe hoe de markies de kruisvaartgelofte aflegde en het rode kruis op zijn schouder werd genaaid.

Men verdeelde de aanwezige ridders in groepen en hun aanvoerders kregen strenge instructies. Ze zwoeren plechtig voor God en zijn heiligen dat ze zich aan de afspraken zouden houden.

In de scheepswerven van Brugge en Damme werd de hele winter gewerkt aan de bouw van een vloot waarmee ridders, paarden, wapens, proviand en vooral de kisten vol goudstukken zouden worden vervoerd. Jan van Nesle, burggraaf van Brugge, voerde het bevel over de vloot en hij zwoer met de hand op de Bijbel om via de Golf van Biskaje om Spanje en Portugal heen via de Straat van Gibraltar⁶ de Middellandse Zee op te varen. In Venetië zouden ze zich op de feestdag van de Heilige Johannes verenigen met de troepen die over de Alpen naar de dogestad zouden trekken. Het was van het grootste belang dat ze zich met hun kostbare lading op tijd in de haven verzamelden. Van daaruit kon de tocht naar het Heilige Land beginnen.

Op haar kasteel bracht Maria van Champagne alles in gereedheid voor de verre tocht. In de reiskisten werden kledingstukken van zijde en fluweel geborgen, voorzien van gedroogde kruiden om verkleuring en verrotting te voorkomen. Er werd schoeisel voor haar gemaakt van fijn Spaans leer, beurzen en kousen. Voor de graaf naaide men linnen hemden en mantels van diepzwart laken. De smeden vervaardigden mooi bewerkte helmen, maliënkolders, zwaarden, schilden en ander wapentuig. In de werkplaatsen van de gilden werd tot diep in de nacht gewerkt. Omdat ze als een waardig vorstenpaar ten strijde wilden trekken, bestelden ze vergulde schotels en drinkbekers die met aquamanillas en verzilverde kannen, messen en lepels in reismanen werden gepakt. Er gingen damasten tafellakens en servetten mee voor een smetteloze dis, en muziekinstrumenten waarmee de meereizende troubadours hun liederen zouden begeleiden. Valken en sperwers om onderweg te jagen. Speelborden

en schaakstukken, handgeschreven boeken om uit voorgelezen te worden.

Boudewijn en Maria leken met alles rekening te houden behalve met het natuurlijk verloop van leven en dood: in augustus of begin september van 1201 verwekte de graaf een kind bij zijn vrouw. In het najaar werd het de moeder duidelijk dat ze zwanger was. Op de eerste vreugde volgde teleurstelling. De gravin kon nu niet aan de vermoeiende reis deelnemen. Als ze de lang verwachte zoon en troonopvolger onder het hart droeg, moest ze geen risico's nemen en haar krachten sparen.

Toen de machtige machinerie in werking werd gezet, was het duidelijk dat niets de kruisridders kon tegenhouden. Uit alle windstreken arriveerden begin 1202 ridders, edelvrouwen en legers; ze vertrokken na het bijwonen van de heilige mis tussen Pasen en Pinksteren zuidwaarts, hun bestemming tegemoet. Sommigen weenden bij het afscheid, anderen waren blij, ze verheugden zich op avontuur en krijgsroem.

Voor de zwangere Maria van Champagne was het naderende afscheid een zware beproeving. Wat had God met haar voor dat ze niet voor hem ten strijde mocht trekken? De gravin moest nu het regentschap over Vlaanderen en Henegouwen op zich nemen. Besloten werd dat Filips markgraaf van Namen, broer van Boudewijn en Hendrik, in het vaderland zou achterblijven om haar te steunen. Hij werd benoemd tot ruwaard van Vlaanderen. En bovendien was hij voogd van de kleine Johanna en het nog ongebooren kind, van wie iedereen verwachtte dat het een jongen zou zijn. Boudewijn drukte Filips op het hart over zijn nazaten te waken en hen te beschermen tegen alle mogelijke intriges van rivalen. Zijn broer beloofde hem keer op keer zijn plicht te vervullen. Boudewijn verwachtte dat hij ruim drie jaar van huis zou zijn. Met zijn vrouw besprak hij alle politieke beslissingen die er genomen moesten worden. Maar Maria had de kruisvaartgelofte afgelegd en deze moest ze vervullen. Dus nam ze zich voor haar man na de bevalling naar het Heilige Land te volgen, hoe zwaar de reis ook mocht zijn.

Het hoogfeest van Pasen werd in Valencijs gevierd, waarna Boudewijn zijn zwangere vrouw en hun dochttertje Johanna omhelsde, zijn paard besteeg en aan het hoofd van zijn troepen naar het zuiden

vertrok. Maria nam haar kind op de arm en keek hem zo lang mogelijk na. Het laatste wat ze van hem zag waren de gele banieren met daarop het zwart van de roodgetongde klimmende leeuw. Steeds kleiner werden ze, tot ze oplostten in het tere lentelicht dat over de Vlaamse velden hing.

Graaf Boudewijn reed met zijn troepen door Bourgondië en bereikte na een aantal dagen de voet van de Jura, waarvan de hoogste toppen bedekt waren met sneeuw. Onderweg was hij met de baronnen welkom in abdijen, of ze sliepen in luxueuze tenten terwijl de soldaten en de massale legeretros met vrouwen en kinderen onder de sterrenhemel bij hun vuren overnachtten. Gidsen wezen hen de weg over de steile bergpas van de ijzige Mont Cenis waar Hannibal volgens overlevering met zijn Afrikaanse olifanten in de tweede eeuw voor Christus overheen was getrokken. Eindelijk gingen de vermoeide paarden op onzekere hoeven bergafwaarts en konden de ridders, die hele afstanden te voet moesten afleggen, weer in het zadel gaan zitten.

In Lombardije aangekomen werden ze omarmd door de warmte van het voorjaar. Op de vruchtbare Povlakte laaide het lentegroen van de weiden fel op en de fruitbomen stonden in volle bloei. Onderweg sloten vele Franse legers die een andere route hadden gevolgd zich onder gejuich bij hen aan. Ten slotte doemden, nog voor het feest van Johannes de Doper, de koepels en torens van Venetië aan de horizon op. Het bleke blauw van de lagune en de vlakke eilanden die op het water leken te drijven vormden een onwezenlijk decor voor de ridders uit het noorden. Villehardouin schrijft: 'Hier werden ze met vreugde en feestelijkheden verwelkomd. Ze vestigden zich bij de andere kruisridders op het eiland San Niccolò. Het was waarlijk een schitterend leger, gevormd door fijne krijgsheren. Niemand had ooit zo'n groot en schitterend leger aanschouwd. De Venetianen zetten meteen een markt voor hen op waar al het nodige voor mensen en paarden te koop werd aangeboden. De vloot die gereedlag, was zo mooi en goed uitgerust, dat hij door niets in de hele christelijke wereld werd overtroffen. De vloot bestond uit oorlogsschepen, galeien en transportschepen die met gemak drie keer zo veel legers en paarden hadden kunnen vervoeren dan er gereed waren.'

Elke morgen keken ze uit over zee in de hoop de schepen uit Brugge met de Vlaamse vlaggen te zien opdoemen. Na de viering van de feestdag van de Heilige Johannes op 24 juni verschenen er nog altijd geen oorlogsschepen, en graaf Boudewijn en zijn broer Hendrik begonnen zich ongerust af te vragen of ze met hun rijke bagage in een storm in de Golf van Biskaje waren vergaan of dat ze voor de kust van Marokko door Saraceense zeerovers waren overvallen.

Het optimisme dat er na het hoopvolle begin van de tocht heerste, begon in juli al af te nemen. Toen er eindelijk een Vlaamse boodschapper arriveerde, moest graaf Boudewijn slecht nieuws incasseren. De vloot was voor anker gegaan bij Marseille. Villehardouin schrijft: 'Maar o weel! Wat werd er een onherstelbare schade aangericht door hen die niet de afgesproken route naar Venetië volgden, maar naar andere havens waren gevaren. Hadden ze zich maar aan hun belofte gehouden, dan had het christendom zich kunnen verheffen om de Turken neer te slaan.'

De Venetianen hielden zich wel aan hun afspraken. In de scheepswerven had de hele winter door gezaag en getimmer geklonken en in de werkplaatsen langs de kanalen werden zeilen genaaid en touwen getwijnd. Er lag een schitterende, goed bevoorraade vloot aan de kade, klaar om uit te varen. Maar nu de Vlaamse oorlogsschepen met de krijgskas aan boord niet kwamen opdagen, waren de Frankische ridders in verlegenheid gebracht. Tientallen schepen zouden leeg blijven. Graaf Boudewijn moest het slechte nieuws aan de doge brengen, die daarop zwijgend de rekeningen van de gemaakte kosten op tafel legde.

De aanvoerders van de kruistocht gingen in wanhoop langs hun troepen en vroegen iedereen om hun eigen overtocht te betalen. Er ontstond onmiddellijk ruzie onder de aanvoerders en soldaten. Het tumult verspreidde zich over de kampementen en liep zo hoog op, dat een deel van het leger dreigde terug te keren naar huis. Boudewijn belegde een vergadering om te beraadslagen. Villehardouin: 'Vlak daarna overhandigde de graaf van Vlaanderen als eerste al zijn persoonlijke bezittingen en wat hij nog had kunnen lenen. Graaf Lodewijk deed hetzelfde evenals de markies van Montferrat. [...] Het was een prachtige vertoning toen al het vergulde en verzilverde

tafelserviesgoed naar het dogepaleis werd gedragen om de schulden af te lossen.⁷

In het paleis lieten de Venetiaanse kooplui hun kennersblik over de glanzende schotels en drinkbekers glijden. Ze tilden een met edelstenen bezette schenkan op en keken kritisch naar een geëmailleerde aquamanillas. Ze taxeerden de stukken en alle bedragen werden nauwkeurig opgeteld. Tot ontzetting van de ridders bleken ze daarna nog een bedrag van vierendertigduizend mark tekort te komen. En geen enkele bankier wilde hun nog iets lenen.

De stemming onder de Venetianen sloeg om, de scheepsbouwers eisten hun geld. Daarop riep de doge alle ridders bijeen en nam het woord. Hij legde de leden van de Grote Raad en de aanwezige kruisridders uit dat ze een andere manier moesten verzinnen om de schuld te voldoen. Hij kwam met een voorstel: in 1183 had de koning van Hongarije zich meester gemaakt van hun stad Zara aan de Adriatische Zee, een van de best versterkte kuststeden ter wereld.⁷ Zonder hulp van anderen zouden de Venetianen er nooit in slagen hun bezit te heroveren. Als de kruisridders bereid waren met hen ten strijde te trekken en erin slaagden Zara op de Kroaten te heroveren, beloofde hij hun uit naam van de Republiek van Venetië de schuld van vierendertigduizend mark kwijt te schelden.

Enrico Dandolo manifesteerde zich hiermee als een reddende engel: nu had de geplande kruistocht weer een kans. Boudewijn en de zijnen vergaderden er niet lang over. Ze begrepen wel dat er geen andere mogelijkheid was om hun belofte aan God en de hele christelijke wereld te vervullen en ze stemden toe.

Gravin Maria had zich met Johanna en haar gevolg naar het Gravensteen aan de Leie in Gent begeven om haar bevalling af te wachten. De dikke muren hielden de kou van de winter nog lang vast en door de smalle vensteropeningen drong weinig licht naar binnen. Toen in de lente de zon doorbrak, ging ze vaak naar haar kleine tuin binnen de omwalling. Hier bloeide de hazelaar als eerste en er waren viooltjes geplant die een bescheiden geur verspreidden. Er stond een kleine fontein.⁸ Maria liet zich vermaken door een hofdame die Franse romans voorlas. Tot de favoriete werken behoorden de *Lais* van Marie de France. Wie het zich kon veroorloven, bemachtigde

een of meer kopieën van de liefdessprookjes. Bij Maria, die haar man in de laatste dagen voor haar bevalling zo miste, moet het poëtische ‘Chevroil’ (Kamperfoelie), waarin Tristan en zijn geliefde hun geheime hartstocht beleven, wel diepe sentimenten hebben losgemaakt. Ridder Tristan sprak tot zijn geliefde in de tuin:

Zoals de kamperfoelierank
haar bestaan aan de hazelaar dankt
omdat ze zich om zijn takken windt,
en klimt en klimt als een geurig lint,
kunnen tak en bloem samen leven,
maar van elkander losgemaakt
moeten zij sneven,
dan is hun bestaan van korte duur
en nadert snel het stervensuur.
‘Schone vriendin, zo zijn wij:
noch ik zonder u noch gij zonder mij.’⁹

Deze laatste regels leken voor Maria op haar bank onder de hazelaar een fatale boodschap te bevatten waar ze zich moeilijk van kon bevrijden. Toen enkele maanden later de barensweeën begonnen en ze omhangen met amuletten naar het slaapvertrek werd geleid, drongen de sombere voorgevoelens zich nog altijd aan haar op. Het vuur in de grote schouw bij haar bed werd hoog opgestookt en de luiken van de vensteropeningen die uitzicht boden op de rivier bleven die dag gesloten. Maria bracht de laatste uren in wanhopig gebed door en toen haar kind met een schreeuw ter wereld kwam, wist ze dat haar vrome verwachtingen waren uitgekomen. Uitgeput en nieuwsgierig zochten haar ogen de gezichten van de vrouwen die zich over haar kind bogen. Ze konden hun teleurstelling niet verbergen: gravin Maria had opnieuw een dochter gekregen. Daarmee riep ze de ontevredenheid van graaf Boudewijn over zich af, want hij verlangde naar een sterke opvolger. Dochters waren alleen van waarde als ze de huwbare leeftijd hadden en macht en kapitaal van een vorstelijke echtgenoot in het grafelijk huis konden brengen. Het was dan ook niet de gewoonte om de geboortedatum van een meisje te noteren. Zelfs het geboortjaar van Johanna was nergens vastgelegd.

De gravin van Champagne besloot echter haar tweede dochter alles mee te geven om zich in de harde, door mannen geregeerde wereld staande te houden. Ze liet de geboortegegevens opschrijven, 2 juni 1202, en vernoemde haar kind naar Boudewijns moeder Margaretha van de Elzas.¹⁰ Zo kreeg haar dochter Margaretha van Antiochië als beschermheilige, wier feestdag, 20 juli, aan het begin van de hondsdagen viel.¹¹ Ze kende het leven van de heilige van de afbeeldingen in glas in lood en steen. Volgens de legende had de jonge maagd in vroegchristelijke tijden geweigerd haar kuisheid te offeren aan de begerige gouverneur Olybrius, die haar tot zijn concubine wilde maken. Ook weigerde de wijze maagd haar christelijk geloof op te geven, zelfs toen men haar met de wreedste straffen dreigde. Toen ze hardnekkig haar standpunt bleef verdedigen, ging de duivel zich ermee bemoeien. Hij benaderde de maagd in de gedaante van een afzichtelijke draak, sperde zijn muil wijd open en verslond Margaretha in één hap. Gelukkig droeg zij altijd een zilveren kruisje om haar hals, dat haar redding werd. Met het even scherpe als heilige voorwerp sneed ze de buik van het groene monster open en kwam springlevend tevoorschijn.

Wat een moed, wat een kracht! Gravin Maria hoopte dat haar dochter over evenveel krachten zou beschikken wanneer ze tegenover een draak kwam te staan. Want dat die zich in de spelonken en holen van de samenleving ophielden, stond voor iedereen vast. Alleen God wist of in de kleine Margaretha eigenschappen voortleefden van de moedige vrouwelijke voorouders uit haar illustere geslacht. Haar ruim tachtigjarige overgrootmoeder koningin Eleonora van Aquitanië, die in de cisterciënzerinnenabdij van Fontevraud nog een actieve rol in de politiek vervulde, spande in dit opzicht de kroon.¹²

Tijdens de doopplechtigheid in de Sint-Jan, de parochiekerk van de graven van Henegouwen in Valenciën, lag Maria nog in het kraambed. Ze nam een min in dienst om haar kind te voeden. De houten wieg werd naast het bed van de moeder gezet, zodat Maria kon zien hoe mooi de pasgeborene was. Ze deed haar naam, die 'parel' betekent, alle eer aan. In tegenstelling tot haar zusje had Margaretha bruine ogen. De nog geen twee jaar oude blonde Johanna hechtte zich aan haar zusje.

De gravin zag elke dag uit naar een boodschapper met berichten van Boudewijn. Als de kruistocht volgens plan verliep, had hij nu met zijn oorlogsvloot de haven van Venetië verlaten en was hij misschien al in de strijd gewikkeld met gevaarlijke Saracenen. Ze zou de winter van 1202 nog in Vlaanderen moeten doorbrengen, maar het jaar erna wilde ze haar geliefde gaan zoeken, hem omhelzen en zwanger worden van zijn zoon. Dat was haar grootste wens. Boudewijn moest haar zo gauw mogelijk laten weten waar ze elkaar konden treffen.

Er bereikten Maria echter niets dan verwarrende verhalen uit Venetië. Volgens sommige kooplui zaten de kruisridders tot hun nek in de schulden en liet de blinde, zuinige doge niemand vertrekken voor alles volgens afspraak was afbetaald. Hoe kwam Boudewijn aan die schulden? Welke rampen speelden zich in Venetië af?

In de haven van Brugge deden geruchten de ronde die haar schrik aanjoegen: de Vlaamse oorlogs- en transportschepen zouden een andere route hebben gekozen dan was afgesproken. Dit betekende dat Boudewijn de helft van zijn troepen en de hele krijgskas moest ontberen. Hoe kon ze hem uit die penibele situatie redden? Eindelijk arriveerde er een boodschapper met nieuws dat duidelijkheid verschafte. Haar man had in november 1202 samen met de Venetianen de sterke stad Zara veroverd; een grootse overwinning die uitbundig was gevierd. Ze hadden besloten het jaar erna Jeruzalem te veroveren. Voor Maria moet dit nieuws onbegrijpelijk zijn geweest, want het was een christelijke stad, rijk aan kerken en kloosters. Zara lag bovendien mijlenver van het heilige Jeruzalem, het doel van de kruistocht.

Paus Innocentius III reageerde furieus op de inname van Zara en slingerde vanuit Rome zijn banvloek naar Boudewijn IX. Excommunicatie was de zwaarste straf die de graaf kon treffen, maar hij verzong uitvluchten en stuurde gezanten, onder wie de bisschop van Soissons, naar Rome om de kwestie aan de Heilige Vader uit te leggen.

Eindelijk kreeg Boudewijn bericht van Jan van Nesle, burggraaf van Brugge, die tot dan toe spoorloos leek. Nesle meldde dat hij de sluwe doge niet vertrouwde en daarom met zijn vloot was uitgeweken naar Marseille. Hij beloofde graaf Boudewijn dat hij begin

1203 naar Egypte zou oversteken om zich bij de hoofdmacht van de kruisvaarders te voegen. Maar wat was de belofte van de burggraaf nog waard? Boudewijn werd door het eigenmachtig optreden van zijn ridder steeds verder in het nauw gedreven.

En toen verscheen plotseling Alexios ten tonele, die het verloop van de Vierde Kruistocht op dramatische wijze zou wijzigen. De kroonprins van Byzantium verhaalde de kruisridders hoe zijn oude vader in Constantinopel van de troon was gestoten. Men had de keizer volgens de gebruiken van zijn land de ogen uitgestoken en hem in de kerker geworpen waar hij op redding wachtte. Alexios smeekte de kruisridders om deze wandaden af te straffen. Hij stelde meer dan vorstelijke beloningen in het vooruitzicht. Als ze erin slaagden Constantinopel te heroveren, zou hij tweehonderdduizend zilvermark uitreiken en tienduizend goed uitgeruste soldaten aan het leger van de kruisridders toevoegen om het Heilige Land te bevrijden. Bovendien bezwoer hij om na de inname van Jeruzalem vijfhonderd ridders permanent in de Heilige Stad te vestigen en zijn leven lang hun onderhoud te betalen.

Wat Boudewijn het meest interesseerde, was Alexios' belofte om na verovering van Constantinopel het kerkelijk schisma ongedaan te maken en zich met alle orthodoxe gelovigen van het keizerrijk te onderwerpen aan de paus en de leer van de Kerk in Rome. De graaf kreeg zo een mooi verhaal aangereikt waarmee hij Innocentius hoopte te sussen. Als hij erin slaagde de Grieks-orthodoxe met de rooms-katholieke kerk te herenigen, zou de paus wel zijn zegen geven aan de oorlog tegen de Byzantijnen en de banvloek opheffen. En dat gebeurde ook.

Terwijl er in Zara in het paleis van de doge druk strategisch overleg werd gevoerd, sloeg een groot deel van de troepen aan het muiten. Ze hadden geen zin om een aanval op het christelijke Constantinopel te wagen. Ze verlangden naar huis en deserteerden in wrakke, overbelaste bootjes. Meer dan vijfhonderd soldaten en hun gezinnen vonden in de golven van de Middellandse Zee hun einde.

Graaf Boudewijn en de doge zetten hun samenwerking voort. Ze besloten om Alexios het volgend jaar te helpen. In de goed verdedigde haven van het Venetiaanse eiland Corfù (Kerkyra) zou-

den ze overwinteren om van daaruit in de lente Constantinopel te veroveren.

Er viel ondertussen overvloedig veel regen in het eerste levensjaar van de kleine Margaretha van Vlaanderen. Op de Vlaamse velden verrotten de gewassen en er brak een lange, donkere winter aan. Naast haar politieke beslommingen en de vergaderingen in de grote zaal bracht haar moeder de uren door met lezen, borduren en musiceren. Bij het aanbreeken van het nieuwe jaar volgde ze in gedachten de vloot van haar man, die volgens zijn laatste brief koers zou zetten naar de Bosporus. Hij stond aan het begin van een verschrikkelijke onderneming, die haar doodsbang maakte. Ze had gehoord over de monsterlijke wezens die in de legers van de ongelovigen dienden, de hondskoppigen, die zich Saracenen noemden, 'hoewel ze niet van Sara afstamden maar van Hagar'.³ En de Blemmyae, 'die ogen hebben in hun borst en geen hoofd'. En wat als haar geliefde tegenover de skiapoden kwam te staan? 'Deze bewegen zich voort op één grote voet. Wanneer zij die voet althans niet als parasol gebruiken.'

Telkens vroeg Maria zich af waarom ze niet samen met haar geliefde op kruisvaart was gegaan. De andere vrouwen die met de troepen meereisden, baarden onderweg ook kinderen en raakten opnieuw zwanger. De gravin nam haar grootmoeder Eleonora van Aquitanië als voorbeeld. Zij had tijdens de Tweede Kruistocht onverschrokken haar eigen troepen aangevoerd en deinsde voor geen mohammedaan terug.

De lente verstreek, Maria's ongeduld nam toe. Berichten over het verloop van de krijgstoet bereikten Vlaanderen traag. Godfried van Villehardouin beschreef de gebeurtenissen van dag tot dag. Op 23 juni 1203 waren de schepen Constantinopel zo dicht genaderd, dat ze de kerktorens en koepels boven de stadsmuren konden zien oprijzen. Villehardouin schreef: '[...] er was niemand, hoe moedig ook, die niet sidderde in zijn vlees. En geen wonder, want sedert de oorsprong der tijden was er nooit een volk geweest dat zich aan zo'n ontzagwekkende onderneming gewaagd had.'

De kleine Margaretha sloeg haar ogen op. Ze was in de zomer een jaar oud geworden. Onder het witlinnen mutsje maakte het don-